betalat har vi alltid gjort men

våra utgrävningar saknar pengar

av *RICHARD HOLMGREN*

I vårt moderna samhälle har ordet pengar främst kommit att sammankopplas med mynt och sedlar då dessa länge utgjort den vanligaste formen av betalningsmedel. Pengar är dock ett gemensamt begrepp för flera olika former av värdemätare som historiskt och geografiskt har haft mycket olika utseende och egenskaper. Problemet är bara hur vi kan identifiera dem. Och när kan ett populärt bytesmedel betecknas som pengar?

Utgrävning i Medelhavsområdet. Såväl högkulturer som samhällen i våra förhistoriska omgivningar döljer mängder av potentiella primitiva pengar.

foto: Richard Holmgren

Genom etnografiska studier har vi kunnat bekräfta att kaurisnäckor utgjort ett bland många exempel på primitiva pengar som använts på nästan samtliga av jordens kontinenter. Vi känner till mindre vanliga exempel såsom värdet av hundtänder på Salomonöarna men även större utvecklade system som aztekernas betalningar i form av kakaobönor. Inte minst var saltet ett vida känt betalningsmedel som även givit namn till det moderna ordet *salary* – lön. Västvärldens moderna pengar har ofta betraktats som den yttersta skapelsen i en linjär utveckling. Denna bild av pengar tar då föga hänsyn till olika pengars förfinade anpassningar till olika kulturers sociala och religiösa sedvänjor. Av denna anledning är namnet ”traditionella pengar” en bättre vald definition eftersom ordet ”primitiva pengar” äger en nedsättande klang som ger en missvisande bild av pengars funktion. Låt oss dock för tillfället fortsätta att använda ordet primitiva pengar för att inte röra till det ytterligare i en redan etablerad men krånglig definition.

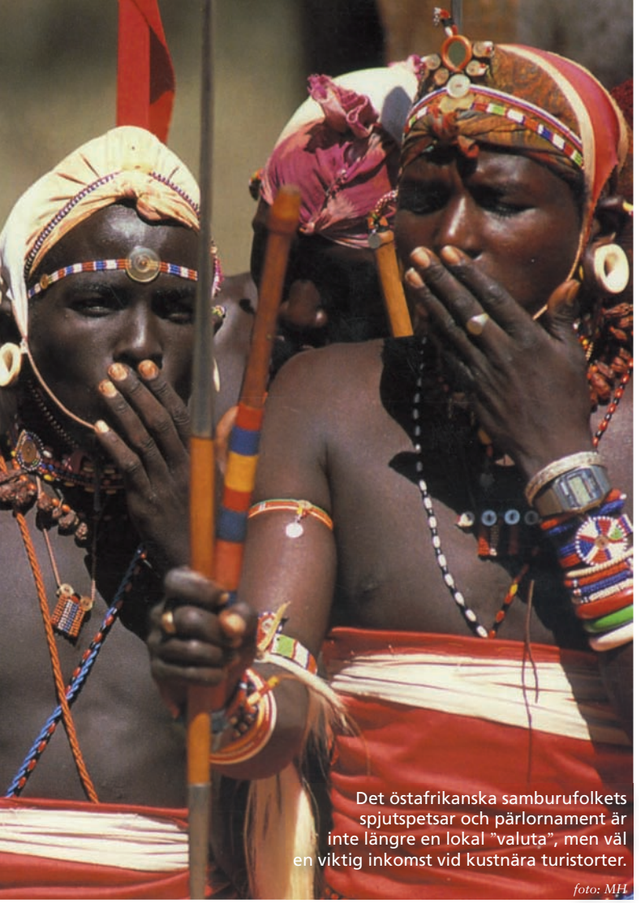
Fröskal av kakaobönor, vilka var ett av de betalningsmedel aztekerna använde.

foto: MH

När vi återfinner svunna tiders mynt eller så kallade myntskatter funderar vi kanske inte nämnvärt över föremålens funktion. Mynten ingår i begreppet pengar och de utgör kända så kallade värdemätare. Vi kan direkt identifiera de gamla mynten genom vår kännedom om dess moderna motsvarighet. Prägling och känd historia kan vidare upplysa om myntens ursprung och värde. Men, andra vanligt förekommande föremål, som normalt inte sammankopplas med pengar, framgrävda som enstaka objekt eller i koncentrationer, associeras i förstone med de sammanhang där vi känner dem sedan tidigare. Pärlor vittnar om dess dekorativa egenskaper och sländtrissor vägleder oss genom dess praktiska funktion inom sömnad och vävning. Vanligt förkommande föremål kan ha både religiösa, praktiska och dekorativa egenskaper men samtidigt också någon form av värde – ett symbolvärde associerat till ett speciellt sammanhang eller åtminstone någon form av affektionsvärde. Men, är frågan om primitiva pengar alla gånger helt utesluten?

Går vi tillbaka till våra väl kända och framgrävda mynt och väger in fenomen och egenskaper som att kasta krona eller klave, lyckopeng, polletter, önskebrunnar och olika penning-substitut som till exempel spelmarker samt uttryck som ”förtroendevärde”, så blir förståelsen av pengar mindre självklar och mer nyanserad. Att de första betalningsmedlen eller primitiva pengar än mer gick hand i hand med den lokala föreställningsvärlden och att denna vidare var integrerad i det dagliga livet, gör fenomenet pengar långt mer komplicerat. Från relativt sen tid känner vi till flera olika kulturer med olika exempel på primitiva pengar. Vi kan därför rent tentativt förvänta oss att det också bör finnas spår av primitiva pengar i arkeologiska sammanhang.

Det är nu över 60 år sedan ekonomhistorikern Paul Einzig behandlade frågan om primitiva pengar på allvar. Hans problematik har i princip varit oförändrat sedan dess. Han skrev att *för ekonomen förefaller primitiva pengar endast representera ren byteshandel*. Men jag skulle vilja säga att detta är en företeelse som i mångt och mycket även kommit att prägla de arkeologiska tolkningarna av olika betalningssystem. Det finns ofta en tendens att tillskriva tidiga kulturers utbyte av praktiska objekt eller konsumtionsvaror utan att fästa avseende vid att standardiserade objekt kan ha utvecklat olika värdestandarder lokalt. Detta blir extra påtagligt när vi betänker hur vardagliga transaktioner egentligen genomfördes i bronsålderssamhällen, kanske speciellt i stadsmiljöer där inköp av mindre bruksföremål var vanliga. Kanske är det just analogier till

Det östafrikanska samburufolkets spjutspetsar och pärlornament är inte längre en lokal ”valuta”, men väl en viktig inkomst vid kustnära turistorter.

foto: MH

Kaurisnäcka, Cyprea Moneta, är ett välkänt betalningsmedel, som vi känner från både etnografiska studier och historiska källor. snäckan är vanlig i oräkneliga brons- och järnåldersgravar världen över.

foto: Richard Holmgren

Kanaaneisk tripod av sten – ett ceremoniellt objekt som kan ha utvecklats till betalningsmedel.

detta som vi faktiskt finner i olika etnografiska studier och reseskildringar sedan ett par hundra år tillbaka. Från början av 1900-talet, i Centralafrika, känner vi till flera exempel på hur olika betalningsmedel i form av dekorerade trissor eller pärlor på band användes för mindre inköp av livsmedel. För två pärlband fick man fem ägg, för tre band fick man ett höns och för ett pärlband kunde man köpa en kruka öl. Att väcka liv i arkeologiska fyndomständigheter genom etnografiska erfarenheter kan vara väl så vanskligt, men frågan är om det inte kan vara mer vanskligt att utesluta dessa erfarenheter.

En mer omfattande och väldokumenterad forna kommers i form av metaller och livsmedel har till dels kommit att överskugga potentiella och lokala betalningsformer av mer vardaglig karaktär. Från de gamla högkulturerna kring Medelhavet känner vi dock redan till mer etablerade former av primitiva pengar genom historiska källor. Arkeologiska vittnesbörd har också bekräftat dessa. Det kan handla om guldringar i Egypten eller de gamla grekernas välkända järnspett, *oboloi*, vilka i sin tur lånat namnet till den efterkommande myntstandard vi känner som *oboler*. Frågan är om dessa oboloi hade givit oss samma information utan ett väldokumenterat facit i hand. Hur många fornlokaler som världen över dolt primitiva pengar är en spännande fråga. Enhetliga och vanligt förekommande objekt såsom pärlor, spjut- och pilspetsar, yxor, trissor, trådrullar och olika statusobjekt från boplatser, gravar och religiösa installationer, kan öppna nya och relevanta tolkningar på företeelser som både funktion, status och föreställningsvärld. Frågan är bara var och när det är tillämpligt att försöka identifiera dessa?

En viktig aspekt av ursprunget och upprätthållandet av primitiva pengar är också hur olika ekonomiska system påverkats av religiösa faktorer. Ofta var det den gudom som bar ansvaret för vissa aktiviteter, som fick offer i form av de gods som producerades inom dennes avdelning. Vid djuroffer kunde exempelvis rekvisita som var kopplad till offerritualen, såsom tripoder, kittlar, yxor och offerknivar, att utveckla ett värde. Objekten upprätthöll sin legitimitet genom de övernaturliga krafter eller det religiösa regelverk som omgav dem och det är dessa attribut som sedermera lett till att de upptagits i funktionen som pengar. Även betalningen till de präster som utförde djuroffer eller motsvarande, kan anses som viktiga förutsättningar för pengars rituella värde. Pengars ornamentala och ceremoniella betydelse är också viktig i förståelsen för hur exempelvis snäckor och pärlor använts som betalningsmedel. Just snäckor anses vara de första existerande betalningsmedlen i många delar av världen, men i egenskap av pengar behöver de inte alltid vara speciellt dekorativa. Istället kan de symbolisera liknande objekt av stor dekorativ eller ceremoniell betydelse. Exempel på dessa är de i Nordamerika tillsynes anspråkslösa wampum-snäckorna. Dessa fick sitt högt aktade värde genom att de följde hövdingarna på gravbålen.

Etnologer som studerat traditionella kommuniteter i olika delar av världen har rapporterat om olika former av ”valuta” som endast använts i ceremoniella sammanhang. Man understryker då att dessa inte använts i utbyte mot gods utan endast i ceremoniella sammanhang som uttryck för höviskhet och vänskap utan någon som helst ekonomisk nytta för de respektive parterna. Detta känner vi inte minst från den klassiska studien av kulahandeln i Trobrianderna, där snäckornament kommit att cirkulera mellan olika stammar. Om ett objekt endast används i ett ceremoniellt sammanhang så äger det ingen ekonomisk funktion, men även om sådana objekt inte äger ett värde för inköp av gods och tjänster så kan de förr eller senare komma att betraktas som fullgoda medel för dessa ändamål. Det är väldigt svårt att dra en gränslinje för när ett efterfrågat bytesmedium övergår till vad olika ekonomhistoriker preciserar som primitiva pengar. Oavsett var vi hamnar i denna fråga, så finns det anledning att misstänka att ett stort antal arkeologiska objekt väntar på alternativa tolkningar inom denna spännande kunskapssfär.

Richard Holmgren är klassisk arkeolog och forskar om traditionella pengar.

Varianter av sländtrissor och pärlor från Medelhavsregionens bronsålder – exempel på lokalt accepterade betalningsmedel?